

Rozsdamentesítés

Mitől érvényes ma is a hatvanéves Rozsdatemető?

Szolláth Dávid

Fogadtatástörténeti görbe. A *Rozsdatemető* megjelenése 1962-ben sokak szemében kulturális jégkorszak végét jelezte. Fejes (és néhány generációs társa, Cseres, Sánta, Galgóczi) ekkortájt megjelent műveiben addig politikai tabunak számító kérdések kaptak nyilvánosságot. A Rákosi-korszak és az '56-os megtorlások, azaz egy rendkívül szabadsághiányos kor után, Fejes könyve afféle első fellélegzés volt. A regény egyes lapjai – például azok, amelyeken a folyamatosan sületlenségeket hadováló kommunista agitátor megjelenik – még a mai olvasót is meglephetik: hogyan engedhették ezt megjelenni? A *Rozsdatemető* és a hatvanas évek első felének sikerregényei (*Hideg napok*, *Húsz óra*, *Ötödik pecsét*), a megelőző évtized szocreál terméséhez képest végre megint *hitelesnek érzékelt* kritikai realista művek voltak. Úgy is tűnhetett, hogy a Kádár-rendszer valóban konszolidálódik, elvégre már engedik, hogy szókimondó könyvek megjelenjenek.

A korstílusnak megfelelően ezek könnyen olvasható realista regények voltak, amelyek mögött többkevesebb riporter és szociográfiai anyaggyűjtés állt, továbbá erősen érdeklődtek a még eleven, traumatizált közelmúlt morális kérdései iránt. Fejes ráadásul különös érzékenységgel fordult a városi kisember (lumpen réteg, proletárok, kispolgárok) világának bemutatásához. Pedig semmi nem volt annyira túlterhelt ideológiailag, mint a proletárok ábrázolása a győzelmet hirdető korszakban. Emellett a *Rozsdatemető*ben a mellékalakokban ugyan, de hangsúlyosan jelen van a zsidó lét sajátos helyzete (kivülállás, megbélyegzettség), továbbá a regénynek van saját narratívája a magyarországi holokausztról (anélkül, hogy ezt a kifejezést akkor még használták volna), és ez kevés korabeli bestsellerről mondható el.

Fejest és íróársait azután mindenestül elfelejtették az 1989 utáni két évtizedben. A nyolcvanas évek prózafordulata kimondottan „kemény” irodalomtörténeti korszakváltásnak bizonyult. A generációváltás markáns ízlésváltozást hozott, ami ráadásul összekapcsolódott a politikai korfordulóval, a keleti tömb összeomlásával, a részleges elitcserével a kultúrában, új lapok és kiadók indulásával. Ilyen mértékű átrendeződést bizony ritkán szoktak túlélni a leváltott kánonok. Nem csoda, hogy a Kádár-korszak első felének irodalma szinte válogatás nélkül került a lapátra, szemét és érték egyaránt. Emlékezhetünk arra, hogy a rendszerváltás után vagy két évtizeden keresztül tartott a könyvtárak selejtezése: Fejes, Galgóczi vagy Sánta könyveit ugyanúgy száz forintért lehetett elvinni a ruhatár melletti kartondobozból, mint Váci Mihály vagy épp Gerő Ernő köteteit.

Fejesnél az sem segített, hogy bár a *Rozsdatemető* után voltak még sikerei (például a *Szerелеmről bolond éjszakán*), összességében esett műveinek színvonala. Dérczy Péter 1983-ban rendkívül elszomorító pályaképben írja le, hogyan vált anakronisztikussá ő is, korosztálya is. Dérczy legalább a *Rozsdatemetőt* remekműnek tartotta, meggyőzően kimutatva, hogy az a *proletár családregény* (magyarul legalább is) műfajteremtő műve.¹ Bán Zoltán András viszont 1997-ben már a főművet is vacaknak ítélte, szerinte kizárólag a politikai pikantéria miatt lett hajdan sikeres a könyv.² Azt nem állíthatjuk, hogy a rendszerváltás utáni évtizedekben Fejes teljesen kihullott volna a kánonból, csak épp a perifériára került. Említik a Szegedy-Maszáék és Veres-féle, valamint a Gintli-Schein-féle irodalomtörténeti kézikönyvekben, az utóbbiban fejezetet is kapott, de ez kétségtelenül sokkal kisebb szerep, mint amit Fejes sikereinek csúcán – kb. százezer példány, 30 fordítás – remélhetett.³

A rendszerváltás utáni irodalomtörténet-írás szerint a *Rozsdatemető* fő bűne kétségkívül a mű betöltötte visszás politikai funkció volt. Ezt röviden *rendszerkompatibilis rendszerkritikának* lehet nevezni. A sokáig tárgyalt, a köznyelvbe is átkerült „hábetlerizmus” végső soron azt a vádat fogalmazta meg, hogy a Magyar Népköztársaságban kivételezett helyzetbe került munkásosztály nem tud élni a történelmi

lehetőségével, hiszen nem képezi magát, nem törekszik, fejlődésképtelen. Bár az elbeszélő állásfoglalása e kérdésben korántsem egyértelmű, hiszen ő valójában nagyon is megérti a kisembereket, ez az érv mégis tökéletesen alkalmas volt arra, hogy néhány évvel '56 után ne a munkáspárt, hanem a munkásosztály felelőssége legyen a sajtóviták fókuszában. Érthető, hogy a vitákban megtépzott Fejes felelős, kritikus, egyenes gerincű íróként tekinthetett magára, ugyanakkor az is érthető, hogy az államszocializmus *valóban félreszorított* irodalmi csoportjai (például az újholdasok, emigránsok, neoavantgardisták stb.), a börtönnel vagy különböző szankciókkal sújtott alkotók Fejesben legfeljebb „őfelsége ellenzékét” látták. Jó hír viszont, hogy a magyar próza újabb neorealista iránya, és a múlt neuralgikus pontjai iránti megújult érdeklődés esetleg megint felértékelheti Fejes prózáját. Talán ennek jele, hogy a *Rozsdatemetőt* sikerrel játszotta a Katona József Színház Máté Gábor rendezésében. Tasnádi István kiegészítette a család történetét az azóta eltelt évtizedekkel, és kiderült, hogy a hábetlerség ma is aktuális.⁴

A sokműfajú regény. A *Rozsdatemetőről* sokan megállapították, hogy több műfajú (a kérdés legteljesebb áttekintése Kalavszky Zsófia tanulmányában található⁵). A felmerülő műfaji minták közül a *nyomozástörténetre* és a *védőbeszédre* meglátásom szerint nem kell sok szót vesztegetni. Mint oly sok regény és film, ez is gyilkossággal indít, azaz tipikus „narratív horoggal” fogja meg az olvasót a gyilkosság motivációinak feltárását ígérve. És valóban felfogható védőbeszédnek is a könyv, afféle retorikai bravúrnak, annak érdekében, hogy történetét megismerve az olvasó felmentse a gyilkost. Ezeknél fontosabb a két másik műfaji minta, a *családregény* és a *krónika*. Dérczy Péter meggyőzően kimutatta, hogy Fejes a klasszikus „polgári” családregény sűrítményét, kisregény-változatát írta meg, és ha sűrités során veszített is a mű az ábrázolás gazdagságából, a drámaiság fokozásával egyértelműen nyert. A tömörítés egyik trükkje, hogy a négy gyerek között is van egy kisebb generációváltás. Az idősebb és fiatalabb testvérek szemléleti különbségeinek (éjszakai élet, jazz, a válás megítélése, a nő felszabadulása) generációs konfliktus jellege van, ezzel a *Rozsdatemető* két nemzedék bemutatásával voltaképp felidézi a klasszikus „háromgenerációs” családregény-modellt. A tömörítés eredménye a néha öröltén gyors elbeszéléstempó is. Hábetlerék halnak, születnek, házasodnak és válnak, a történelmi események is gyors ütemben sorjáznak, a könyvet letéve úgy tűnik, néhány óra alatt lepergett fél évszázad.

A történetmondás válfajai közül a krónika a legszárazabb, legtárgyilagosabb műfaj. Nincs más dolga az elbeszélőnek, mint hogy dátumok sorához események sorát rendelje. Fejes elbeszélője is látszólag elfogulatlan krónikás. Nem időz túl sokáig sehol. A szikár, szenvtelen hang hatásos. Pék Mária a második randevún közli, hogy állapotos. Hábetler honvéd néz egyet, tudomásul veszi, eltávozt kér és elveszi a lányt. Van abban valami lefegyverző, hogy Hábetleréknél a nagy események ilyen pofonegyszerűek. Az elbeszélői szenvtelenség kiszámított hatáskeltő eszköz. Egy generációval később olvassuk: „Esztér kislányt szült. Rendes időben, rendes súllyal, a gyerek meghalt az első nap a klinikán.” [207]⁶ Azt is mintegy mellékesen veti oda az elbeszélő, hogy Sápadt Béla, a család barátja „nyilaskeresztes párttag volt, zöld inget viselt” [145]. Mintha azt mondaná: mit kell ezen csodálkozni? Hábetlerék nem művelt német polgárok vagy párizsi művészek, hanem egyszerű józsefvárosi prolik, és ha rájuk alkalmazzuk a XIX. századi polgárságra kitalált családregény műfaját, akkor például le kell mondani a cizellált lélekelemzésről. Nekik nincsenek finom neurózisaik, úgyhogy az elbeszélésben se lesz lélekanalízis, gazdag tudatfolyam. Náluk indulatok vannak, ajtócsapkodás, botrányos vasárnapi ebédek, amiket jobb az etnográfus, a szociográfus szemével megfigyelni. A külső leírással többre megyünk, ha a családi üvöltözések tónusváltozásaiból, Hábetler Jani szemének baljós villanásából próbálunk olvasni. Ezt akkoriban „hemingwayizmusnak”, irodalmi „behaviorizmusnak” is nevezték, a tapasztalható viselkedés megmutatása hatásosabb a lélekrezdülések elemzésénél. A világlátott és franciául olvasó Fejes mintha a negyvenes-ötvenes évek francia kritikájában Camus-vel kapcsolatban is sokat emlegetett „amerikai stílust” honosítaná. Gondoljunk a nagy események (látszólag) érzelemmentes, resignált közlésének retorikájára: „Ma meghalt a mama”, mondja Meursault, „...a gyerek meghalt az első nap a klinikán” mondja a *Rozsdatemető* elbeszélője. Fejesnél egyszerűen idő sincs lélektanra, de Camus-vel ellentétben ennek nála szociális karaktere van, „a lelkizés” a

Józsefvárosban környezetidegen polgári hóbort lenne. És ami azt illeti, az elbeszélői szenvtelenség illik is az ábrázolt korszak kegyetlenségéhez és a bemutatott család mentalitásához. Bizony Pék Mária sem Waldorf-módszerrel neveli gyerekeit, ha az egyik rosszat csinál, akkor sorban végigpofozza mindegyiket, ne legyen vita.

A kisember. Hábetleréket eddig mentalitás- és társadalomtörténetileg próbáltam jellemezni, de poétikai szempontból talán fontosabb az az irodalomtörténeti toposz, amelyet Fejes az ábrázolásukban használ, ez a kisember jól ismert toposza. A regény a hőseinél műveltebb olvasóra számít, hiszen idősb Hábetler írástudatlan, az olvasó nyilvánvalóan nem az. A nálunk kisebb ember ábrázolása pedig Arisztotelész óta a komédia sajátossága. Még a történet elején vagyunk, a Tanácsköztársaság előestéjén, amikor Kólish ügyvéd, Hábetlerék főbérloje így beszél hozzá: „Bravó, citoyen! ... Itt maradhatsz, amíg átveszed a hatalmat!” Hábetler nem hogy nem érti az ügyvéd keserű célzásait a francia forradalomra, de valószínűleg azt sem tudja, hogy most éppen kik veszik át a hatalmat kiktől. Vagyis az elbeszélő összekacsint az olvasóval, hőse intellektuális szintje *fölött* kommunikál vele.

A kisember arról ismerszik meg, hogy nevetséges módon tiszteli feljebbvalóit, csodálattal tekint a hierarchiára. Hábetler egyszer került Horthy Miklós közelébe, amikor egy táborszernagy ravatalánál díszőrséget állt. Másfél órán keresztül izzadt a hőségben, a lángoló kandeláber mellett, mert restellte megtörölni homlokát a kormányzó úr közelében. [60] Hábetler Csehov Cservjakovjára (*A csinovnyik halála*) hasonlít abban, hogy morálja szimpla együgyűség. Cservjakov egyetlen bűne, hogy egy tekintélyes emberre egyszer rátüsszentett, Hábetleré, hogy az olasz fronton leszedte egy lelőtt pilótáról a börmellényét. Bűne nevetségesen kicsi ahhoz képest, hogy egész életében hivatkozik rá.

Felmerül a kérdés, hogyan teljesítheti a realista humanizmus követelményét a szerző, ha kineveti hőseit és érzéketlen velük? Másképp mondva, hogyan képes az olvasó megszeretni az ilyen méltatlan eszközökkel ábrázolt Hábetleréket? Egyszerű a válasz. Ha tragikus életeseményeket közömbös hangon közöl, azzal az olvasóban annál nagyobb együttérzést kelt. Ha a kisembert esendőségében, hibáival együtt mutatja meg, azzal úgyszintén együttérzést ébreszt. Fejes e két *indirekt* elbeszélői eszközét a *Rozsdatemetőben* mesterien használja, más műveiben nem ennyire konzekvens, például *A hazudós* egyes novelláit, a *Szerelemről bolond éjszakán* egyes lapjait épp a direkt érzelmkifejezés teszi helyenként érzélgőssé.

Történelem és dramaturgia. A realizmus követelményeinek megfelelően Fejes mind a Horthy-, mind az államszocialista korszak ábrázolásában totalitásra törekszik. A Horthy-korszak elitje Fejesnél három csoportból áll, ezek – mintha József Attila egysoros összefoglalását követné – „papok, katonák és polgárok” (*A város peremén*). Fejes ügyes invencióval a „papokat” és a „katonákat” egybegyűrja, ugyanis Hábetler a *tábori lelkészségen* szolgál sokáig. A polgárságot az említett ügyvéden kívül, a polgári neveltetésű, művészi hajlamú, alkoholista katonatiszt, Dr. Mátyás Vilmos, Hábetler pártfogója képviseli. A békaperspektíva kiválóan alkalmas arra, hogy ironikusan láttassa a társadalmi hierarchiát, amire a kisember felnéz. Hábetler Cservjakov mellett Švejkre is emlékeztet, főleg a két világháborúban játszódo jeleneteiben. Bár nem sok esze van, a feljebbvalóinál azért még ő is rátermettebb, és ez pont elég ahhoz, hogy a felelőtlen, hazaárulásig alkalmatlan tiszt kar kavarta káoszban túléljen. Szellemes az is, ahogyan Hábetler, a „kisember” nagynak látszik, amikor az alsóbb rétegeket mutatja be a regény, állami altisztnek lenni mégis bizonyos rangot jelent a barakklakók világában. Az alsóbb osztályok falusiakra és külvárosiakra oszthatók a kisregény gyorstalpaló társadalomrajzában. Az előbbieket a „nehéz eszű brügecsiek” [23], akiket darutollas csendőrök pofoznak, birkák, babonások, szánalmasak. De Hábetlerék józsefvárosi környezete se sokkal jobb. Masszív, tömény butaság uralkodik a kerületben, bába javasasszony, a prostituált holtrészegen szüli meg gyermekét. A fiataloknak két szórakozása van: bottal emelgetik a lányok szoknyáját, és a zsidó öregasszonyt, Kohner Sárát – akiről természetesen azt híresztelik, hogy keresztény gyerekek véréből issza – addig dobálják kövel, amíg sikerül valakinek megölnie. [80]

Fejes úgy csinál a történelemből dramaturgiát, hogy a szereposztás megváltoztatásával hangsúlyozza a korfordulót, hasonlatosan ahhoz, ahogyan a mai sorozatok azzal tartják fenn az érdeklődést, hogy évadváltáskor a szereplők egy részét lecserélik. Az állandó szereplők a családtagok – két holokauszt-áldozat kivételével, akikre rögtön visszatérek –, valamint a szomszédság, Csele Juli, az említett utcalány, Sápadt Béla, a kommunizmus idején is büntetlenül tovább éldegélő nyilas szobafestő, és mások. Az államszocialista korszak tablójának legmarkánsabb új szereplője, az „új nemesség” képviselője Seres Sándor, a már említett agitátor, aki annyira ostoba, hogy még Hábetler is nevet rajta. És feltűnnek a régi rendszer deklasszáltjai, például az öreg Zentay: a Horthy-korban elismert nyomozó, akit ’47 után félreállítottak, majd internáltak, valamint fia, ifjabb Zentay, Eszter iszákosságba mindig visszaeső férje, aki hiába tehetséges és törekvő, rossz káderlapjának átkától nem tud szabadulni. Végül ő lesz a „deviáns” provokátor, aki ittasan kimondja a kellemetlen igazságot, majd az életével fizet érte, őt üti agyon Jani. A szereposztás sugalmazása: az elit lecserélődött, a „kisember” ugyanaz maradt.

Zsidóság és holokauszt. Ezzel visszaértünk a gyilkosság kulcsjelenetéhez. Újra idézem a regény talán legtöbbet idézett sorait. Ezekben olvassa Jani fejére ifjabb Zentay a „hábetlerség”-et, vagyis hogy a Jani-félék a munkásállamban sem képesek élni a lehetőségekkel. Azt a momentumot érdemes kiemelni, hogy Jani akkor üti le Zentayt, amikor az szóba hozza a család két áldozatát, azaz Jani ’44-ben elhurcolt menyasszonyát, Reich Katót, akitől – míg ő a fronton volt – gyereke is született.

„te hogyan élsz? Keresel több mint kétezer forintot, lakásfestést vállalsz, mosol, főzöl, takarítasz, csókolgatsz a fiadat. Láttál már színházat belülről? Elolvastál egyetlen könyvet is? Pedig te vagy ennek a hatalomnak a birtokosa, esztergályos főnemes, háborús mártír, hiszen a szerelmedet és a kislányodat egy kis feledékenység miatt égették el Auschwitzban.” [346]

A „feledékenység”, amire Zentay utolsó szavával utalt, a következő. Pék Mária az ostromlott Budapesten az idegösszeroppanás szélén egyedül menti lányait, unokáit – férje, fia a fronton – és amikor egy hirtelen adódott lehetőséggel élve teherkocsin el tudnak menekülni Brügescsre, akkor bizony elfelejt elmenni Reich Katóért és a babáért a csillagos házba. Pék Mária mulasztása nem csak történelmi, hanem dramaturgiai értelemben is tragikus, egyrészt mert Katót tényleg családtagként szerette, másrészt épp imádott, fronton lévő fiának a családjára volt képtelen vigyázni.

A sokat idézett sorok ma nem a munkásosztály helyzete, a „hábetlerizmus” hatvanas években agyontárgyalt kérdése miatt érdekesek, hanem azért, mert a gyilkos ökölcsapás a regényszerkezet kulcspillanata – ha nincs az ökölcsapás, Hábetlerék történetét sem kezdi el felgöngyölíteni az elbeszélő – és ez a kulcspillanat bizony Reich Kató haláláról szól. Könnyen belátható, hogy Zentay nem azzal hozza ki a sodrából Janit, hogy a szemére veti műveletlenségét, hanem azzal, hogy a legfőbb tabut sérti meg: Jani családja az ő zsidó szerelme és kislánya életének árán mentette magát. A gyilkosság ifj. Hábetler belső konfliktusának egyenes következménye. Azért öl, mert az arcába dobják azt az igazságot, ami persze mindenki közül neki fáj igazán, csak elfojt, mivel képtelen bárminek az artikulálására. Zentay halála klasszikus tragédiák sors-beteljesülésére is emlékeztet. Kató és a kisbaba nincs „eltemetve” lélektani értelemben, a temetetlen holtak pedig átkot hoznak az élőkre, a holokauszt-trauma nem hogy nincs feldolgozva, beszélni sem lehet róla. Aki ezzel provokál, az fékezhetetlen indulatot kelt fel.

Fejes történelmi fordulatokból kovácsolt dramaturgiai fordulatot. Lehet ezt melodramatikusnak, talminak, érzéketlennek is tartani, de kétségtelenül értelmezési javaslatot kínált a maga narrációs eszközeivel a Soá értelmezhetetlen eseményére. A történetalakítása egyrészt azt sugalmazza, hogy a többségi társadalomnak van felelőssége a holokauszt ügyében, gyilkos mulasztása, másrészt azt, hogy ennek elfojtása traumaismétlés. Ha nem beszélünk róla, akkor abból csak újabb bajok származnak, akkor megint csak ütni tudunk. Tanulságos, hogy a hatvanas években a *Rozsdatemető*nek a magyar munkásosztály akkori helyzetét firtató kérdéseit érezték a kritikusok kényesnek és megtárgyalandónak, nem pedig ezt.

¹ DÉRCZY Péter, „Fejes Endre regényei és novellái” *Palócföld*, 29. 3. sz. (1983): 56-64.

² BÁN Zoltán András, „Rozsdatemető” *Beszélő* 2. 5. sz. (1997): 87. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/rozsdatemeto>

³ SCHEIN Gábor, „Fejes Endre: Rozsdatemető”, in *Magyar irodalom*, szerk. GINTLI Tibor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010.) 909-910. VERES András, „Az írók és a hatalom a hatvanas évek Magyarországon”, in *A magyar irodalom története. 1920-tól napjainkig*, szerk. SZEGEDY-Maszák Mihály és VERES András (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007) 520-535.

⁴ PUSKÁS Panni, „Gorenje hűtőre cseréltük a demokráciát” (URBÁN Balázs és BÓNA László kommentárjaival) *Színház*, 2019. 06. A Katona József Színház *Rozsdatemető* 2.0 c. előadásáról https://adt.arcanum.com/hu/view/Szinhaz1968_2019/?query=h%C3%A1betlerizmus&pg=306&layout=s

⁵ KALAVSZKY Zsófia, „Az ötvenéves Rozsdatemető” *Literatura*, 38. 2. sz. (2012): 170-183. https://adt.arcanum.com/hu/view/LITERATURA_2012/?query=Rozsdatemet%C5%91&pg=175&layout=s

⁶ Az itt és a továbbiakban hivatkozott kiadás: FEJES Endre, *Rozsdatemető*, (Budapest: Magvető, 1965) Ez a Csernus Tibor illusztrálta ötödik kiadás.